

MŪŠIAI DĖL VILNIAUS: 1944 M. LIEPOS 6–13 D.

Dr. Vitalija Stravinskienė
Lietuvos istorijos institutas

DOI: <https://doi.org/10.47459/ka.2023.38.5>

Anotacija. *Vilnius per savo ilgą istoriją ne kartą nukentėjo nuo svetimų kariuomenių plėšimų ir sukeltų gaisrų. XX a. miestą niokojo karai, kuriuos lydėjo badas, užkrečiamosios ligos ir kitos nelaimės. Antrasis pasaulinis karas Vilniui ir jo gyventojams turėjo didelių neigiamų ir negrįžtamų padarinių.*

Remiantis istoriniais šaltiniais ir istoriografija straipsnyje nagrinėjamas mūšiu dėl Vilniaus etapas (1944 m. liepos 6–13 d.), aptariami juose dalyvavusių karinių pajėgų (Vokietijos kariuomenės, lenkų pagrindinės organizacijos Armijos Krajovos (lenk. Armia Krajowa, (AK) ir Raudonosios armijos¹ tikslai ir uždaviniai, mūšių dinamika, jų padariniai miestui ir jo gyventojams, nustatomas apytikslis žuvusių, sužeistų ir į nelaisvę patekusių karių skaičius.

Pagrindiniai žodžiai: *Vilnius, Vokietijos kariuomenė, Armija Krajova, Raudonoji armija, „Aušros vartų“ operacija.*

ĮVADAS

2023 m. minimas Vilniaus 700-asis jubiliejus – tinkama proga suaktualinti XX a. miesto istoriją ir atkreipti dėmesį į mažiau žinomą jos problematiką. Viena tokių temų – Antrojo pasaulinio karo pabaiga ir dėl Vilniaus vykę mūšiai.

¹ **Raudonoji armija** (*Darbininkų ir valstiečių Raudonoji armija*, rus. Рабоче-крестьянская Красная армия) – Sovietų Rusijos ir Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos karinių pajėgų 1918–1946 m. pavadinimas. Vėliau ši kariuomenė buvo pavadinta Sovietine armija (moksl. red.).

Antrasis pasaulinis karas lėmė radikalius Vilniaus istorijos pokyčius. Negrižtamų praradimų miestas patyrė jau pirmojoje jo pusėje (1941 m.), kai vokiečių buvo sunaikinta apie pusė ilgaamžės tradicijas puoselėjusios žydų bendruomenės narių. Dideles permanas išgyveno ir daug nuostolių Vilnius patyrė ir karo pabaigoje – 1944 m. viduryje, kai prie miesto priartėjo frontas ir čia liko beveik savaitę. 1944 m. liepos 6–13 d. vyko intensyvūs mūšiai tarp trijų valstybių – Vokietijos, Sovietų Sąjungos ir slaptos lenkų karinės organizacijos, pavaldžios Lenkijos vyriausybei Londone, Armijos Krajovos – karinių pajėgų. Kiekviena jų turėjo skirtingus tikslus, skirtingas kovos strategijas ir priemones.

Straipsnyje siekiama aptarti trijų karinių pajėgų – Armijos Krajovos, Raudonosios armijos ir vermachto – tikslus kovojant dėl Vilniaus miesto užėmimo ar išlaikymo ir jų padarinius. Siekiant iškelto tikslo, buvo numatyti šie uždaviniai: 1) aptarti Armijos Krajovos, Vokietijos ir sovietų vadovybės karinius tikslus, susijusius su Vilniumi; 2) išanalizuoti mūšių dėl Vilniaus dinamiką; 3) įvertinti kiekybinius ir kokybinius kariaujančiųjų ir miesto nuostolius.

Chronologinį tyrimo laikotarpį lėmė nagrinėjamų karo veiksmų pradžios ir pabaigos datos. 1944 m. liepos 6-osios naktį prasidėjo lenkų pogrindžio karių ataka, turint tikslą priversti vokiečių pajėgas pasitraukti iš miesto. Antroji riba ženklina mūšių dėl Vilniaus pabaigą. Liepos 13 d. mieste vokiečių karių neliko, jame šeimininkavo Raudonoji armija, lydimą sovietinių partizanų ir Armijos Krajovos kovotojų.

Istoriografijos būklė. Antrajam pasauliniam karui skirta daugybė dokumentų, monografijų ir straipsnių rinkinių. Tyrimui reikšmingesni Rytų fronto padėtį 1944 m. pirmojoje pusėje aptariantys darbai². Tačiau juose mūšiai dėl Vilniaus nesulaukė ar sulaukė tik epizodinio dėmesio. Savotiška išimtis – Džozefo Oevermano (*Joseph Oevermann*) darbas³, kuriame nagrinėjama vokiečių ir sovietų karinė padėtis 1944 m. vasaros pradžioje, strateginiai tikslai, karo mūšių dinamika Vilniuje ir jų baigtis.

² *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. T. 8: Die Ostfront 1943/44. Der Krieg im Osten an den Nebenfronten*, München, 2007; Гланц, Д., Хаус, Д. *Битва титанов. Как красная армия остановила Гитлера*. Москва, 2007, с. 250; Bartsch, M., Schebesch, H. F., Scheppelmann, R. *Der Krieg im Osten 1941–1945*. Köln, 1981.

³ Oevermann, J. *Vilnius Wilno Vilne Вильнюс Wilna, 1944: Spurensuche* [North Charleston], 2015.

Autorius pateikė išsamų vokiškos „Vilniaus tvirtovės“ sukūrimo ir žlugimo vaizdą.

Neturėtų labai stebinti, kad labiausiai 1944 m. liepos mėn. karinė padėtis Vilniuje ir jos kaita domino Lietuvos ir Lenkijos tyrėjus. Arūnas Bubnys, Petras Stankeras, Liudas Truska, Antanas Verkėlis, Darius Sutkus, Romanas Korabas-Žebrykas (*Roman Korab-Żebryk*), Jaroslavas Volkonovskis (*Jarosław Wołkonowski*), Longinas Tomaševskis (*Longin Tomaszewski*), Piotras Nivinskis (*Piotr Niwiński*), Kazimieras Krajevskis (*Kazimierz Krajewski*), Ana Dabrowska (*Anna Dąbrowska*) ir kiti⁴ tyrė atskirus mūsų epizodus, jų eigą ir rezultatus. Pažymėtina, kad Lenkijos tyrėjai daugiausia gilinasi į lenkų ir vokiečių kovų mieste aspektą, ypač akcentuodami ir sureikšmindami „Aušros vartų“ operaciją; lietuviai mokslininkai dažniau nagrinėjo bendresnius klausimus, išryškindami neigiamus mūsų mieste padarinius. Antai A. Verkėlis dėmesį sutelkė į vieną klausimą: kas padarė daugiausia nuostolių Vilniui – vokiečiai ar sovietai? Iš jo darbo galima padaryti išvadą, kad Vilnių daugiausia sugriovė Raudonoji armija. Tačiau nereikia pamiršti ir *vermachto* „indėlio“ į miesto fizinį sunaikinimą. Iš kitų darbų išskirtinas Dariaus Sutkaus straipsnis, kuriame aptariama mūsų Vilniuje dinamika, vokiečių gynybos punktų išdėstymo vietos, išsiveržimo iš „katilo“ rezultatai. Kaip pažymėjo autorius, išsiveržti bandė apie 3 tūkst. vokiečių karių, daugumai jų tai pavyko.

⁴ Bubnys, A. *Pasipriešinimo judėjimai Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais: lenkų pogrindis 1939–1945 m.* Vilnius, 2015; Stankeras, P. Mūšiai dėl Vilniaus 1944 metų vasarą. *Vilniaus miesto istorijos skaitiniai*, red. E. Manelis, R. Samavičius. Vilnius, 2001, p. 732–735; Truska, L. *Tautinis atgimimas ir istorija*. Vilnius, 2012, p. 440–443; Verkėlis, A. *Kas sugriovė Vilnių*. Vilnius, 2015; Sutkus, D. 1944-ųjų liepa: „Vilniaus katilas“. *Karys*, 2013, Nr. 7, p. 3–8; Petronis, P. *Kova už Lietuvos TSR išvadavimą Didžiąjame Tėvynės kare*. Vilnius, 1984; Petronis, P. *Vilniaus išvadavimas. Mokslas ir gyvenimas*, 1974, Nr. 7, p. 1–5; *Lietuva 1940–1990 metais: okupuotos Lietuvos istorija*. Vilnius, 2005; *Tarybų Lietuva Didžiąjame Tėvynės kare*. Vilnius, 1975; *Борьба за советскую Прибалтику в великой Отечественной войне 1941–1945. Книга вторая*. Рига, 1967; Korab-Żebryk, R. *Operacja Wileńska* AK. Warszawa, 1988; Wołkonowski, J. *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej w latach 1939–1945*. Warszawa, 1996; Tomaszewski, L. *Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945*. Warszawa, 2001; Niwiński, P. *Okręg wileński AK w latach 1944–1948*. Warszawa-Kraków, 2014; Krajewski, K. *Na straconych posterunkach. Armia Krajowa na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*. Kraków, 2015; Dąbrowska, A. *Armia Krajowa walczyła o Wilno*. Prieiga per internetą: <<http://polska-zbrojna.pl/home/articleshow/13090?t=Armia-Krajowa-walczyła-o-Wilno>> [žr. 2023-02-12].

Tačiau po kautynių su Armijos Krajovos kariais Kauno link jų atsitraukė apie 2 tūkst.⁵, nors vokiečių istoriografijoje nurodomas didesnis iš Vilniaus ištrūkusių karių skaičius (3 tūkst.)⁶.

Pastaruojų metu Lietuvos tyrėjai daug dėmesio skiria Vilniaus senamiesčio naikinimo mūšių metu klausimui⁷. Daugiausia į tai gilintasi atliekant senamiesčiui padarytų nuostolių analizę.

Sovietmečiu rašę autoriai labiausiai akcentavo Raudonosios armijos vaidmenį ir indėlį užimant Vilnių. Jis įvertintas itin teigiamai, visus miestui padarytus nuostolius priskiriant vokiečiams. Sovietinės ideologinės cenzūros sąlygomis kitaip būti ir negalėjo.

Šaltinių apžvalga. Rekonstruojant kovų dėl Vilniaus etapus, dinamišką ir rezultatus vertingi buvo kelių rūšių šaltiniai. Pirmiausia paminėtini dokumentų rinkiniai ir pavieniai dokumentai, paskelbti internete⁸. Remiantis jais, buvo galima nustatyti lenkų Armijos Krajovos ir Raudono-

⁵ Sutkus, D. 1944-ųjų liepa: „Vilniaus katilas“. *Karys*, 2013, Nr. 7, p. 7–8.

⁶ *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. T. 8: Die Ostfront 1943/44. Der Krieg im Osten an den Nebenfronten*, S. 564.

⁷ Markevičienė, J. Vilniaus kultūros paveldo apsauga Lietuvos Respublikos (1939–1940), Sovietų Sąjungos okupacijos bei aneksijos pradžios (1940–1941 ir 1944–1945) ir nacistinės Vokietijos okupacijos (1941–1944) laikotarpiu. *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1939–1946*, red. A. Lapinskienė. Vilnius, 1999, p. 142–175; Drėmaitė, M. Naujas senas Vilnius: Senamiesčio griovimas ir atstatymas 1944–1959. *Atrasti Vilnių: skiriama Vladui Drėmai*, red. G. Jankevičiūtė. Vilnius, 2010, p. 183–200; Drėmaitė, M. Dingęs 1944-aisiais? Vilniaus miesto sugriovimas ir atstatymas. *Vilnius. 1944 Jano ir Janušo Bulhakų fotografijų archyvas*, red. M. Matulytė. Vilnius, 2009, p. 27–33; Kučiauskas, K. Profesoriumi Mariano Morelowskio kelias į 1944-uosius: valdžios, kolegos, vertinimai. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2015, Nr. 77–78, p. 219–240; Kučiauskas, K. Karo padarinių vertinimas Vilniaus senamiestyje 1944 m. Priega per internetą: <https://leidiniu.archfondas.lt/alf-05/karolikuciauskas-karo-padariniu-vertinimas-vilniaus-senamiestyje-1944-m.> (žr. 2023-03-05).

⁸ *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945, t. III: kwiecień 1943–lipiec 1944*. Londyn, 1976; *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. T. 8: Die Ostfront 1943/44. Der Krieg im Osten an den Nebenfronten*, München, 2007; *Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939–1945. Dokumente des Oberkommandos des Wehrmacht*, Frankfurt am Main, 1962; *Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m.: VKP(b) CK dokumentai*. Vilnius, 2015; *СССР и Литва в годы Второй мировой войны*, т. 2. Vilnius, 2012; *Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВКГ: Документы и материалы 1944–1945*, т. 16 (5-4). Москва, 1999; 3-ojo Baltarusijos fronto 5-osios armijos dokumentai. Priega per internetą: <<https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=136681188>>; *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare (1941–1945). Dokumentų ir medžiagos rinkinys*. Vilnius, 1982 [žr. 2023-04-26].

sios armijos karinius tikslus, dalyvavimo Vilniaus mūšiuose mastą ir kt. Jų duomenis papildė tuometė spauda, kurioje buvo rašoma apie mūšių padarinius miestui⁹.

Siekiant nustatyti mūšių aukų skaičių, remtasi Lietuvos archyvuose saugomais dokumentais. Lietuvos ypatingajame archyve (f. V-147) išlikę Vilniaus Antakalnio karių kapinėse palaidotų Raudonosios armijos karių sąrašai (b. 114–115) padėjo nustatyti apytikslį mūšiuose Vilniuje ir prie jo žuvusių sovietinių karių skaičių. Jų buvo per 3 tūkst.

Naudingi buvo ir liudininkų atsiminimai apie karo veiksmus mieste ir jų padarinius¹⁰. To meto vilniečiai labiausiai išsiminė miesto apšaudymus ir bombardavimus, kurie juos privertė slėptis rūsiuose ir net kapinėse. Visi minėti šaltiniai ir jų analizė padėjo susidaryti platesnį ir objektyvesnį nagrinėjamų įvykių vaizdą.

Vokiečių, sovietų ir lenkų karinių struktūrų tikslai ir siekiai

Pabrėžtina, kad Lenkijos, Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karinių pajėgų tikslai dėl Vilniaus radikaliai skyrėsi. Vokiečių karinė vadovybė planavo įnirtingai gintis nuo Raudonosios armijos, todėl Vokietijos kariuomenės junginiai parengė Vilniaus miesto fortifikacijos planą ir pradėjo jį įgyvendinti.

Lenkijos pagrindinės karinės struktūros (Armijos Krajobos Vilniaus ir Naugarduko karinių apygardų nariai) turėjo tikslą užimti miestą prieš pasirodant Raudonajai armijai. Tam buvo parengta speciali karinė operacija „Aušros vartai“.

Raudonosios armijos pirminio tikslo – miestą užimti šturmu – įgyvendinimas taip pat nebuvo sėkmingas. Kovos dėl Vilniaus vyko beveik savaitę.

Aptarkime nuodugniau atskirai kiekvienų kovojusių pajėgų operacinius planus ir jų įgyvendinimą.

⁹ „Tiesa“, „Prawda Wileńska“.

¹⁰ *Liepsnojantis Vilnius: liudininkų prisiminimai*. Vilnius, 2014; Ikonowicz, M. *Pohulanka*. Warszawa, 2018; Rómer, M. *Dzienniki 1939–1945*, t. 6. Warszawa, 2018; Czyrkowski, K. *Ostatnia Gwiazdka Wigilijna – Antokol 1944 r.* Magazyn Wileński, 2001, Nr. 5, s. 33–36; *Los wilnianina w XX wieku*. Wilno, 2002; Gedvilas, M. *Lemiamas posūkis*. Vilnius, 1975.

Armijos Krajovos karinė operacija „Aušros vartai“

Antrojo pasaulinio karo metais Vilniuje ir Vilniaus krašte veikė stiprus lenkų pogrindis. 1942 m. pradžioje Lenkijos ginkluotos kovos sąjunga buvo reformuota į Armiją Krajovą¹¹. Ji savo veiklą labai suaktyvino 1944 m. Vilniaus užėmimo planai pradėti rengti tų metų pavasarį. Planuota, kad Armijos Krajovos Vilniaus ir Naugarduko apygardų jungtinėmis pajėgomis Vilnius bus užimtas dar prieš pasirodant Raudonajai armijai¹². Šiam planui pritarė Armijos Krajovos vadovybė Varšuvoje. 1944 m. birželio 12 d. jos vyriausiasis vadas generolas Tadeušas Bur-Komorovskis (*Tadeusz Bór-Komorowski*) išleido įsakymą įgyvendinti karinę operaciją „Aušros vartai“ („*Ostra Brama*“)¹³. Ji buvo Varšuvoje parengtos didesnės operacijos „Audra“ („*Burza*“) sudedamoji dalis. Atkreiptinas dėmesys, kad vietinei, vilnietiskajai, Armijos Krajovos vadovybei „Audros“ operacija kėlė tam tikrų klausimų. Kaip teigė Armijos Krajovos Vilniaus apygardos istorijos tyrėjas Piotras Niwinski, nedvejota dėl politinės kovos su vokiečiais būtinybės, bet planuotas bendradarbiavimas su sovietais kėlė abejonių¹⁴, tačiau įsakymą pasirengta vykdyti.

Vilniaus „Aušros vartų“ operacijos tikslai buvo du:

- 1) politinis – pademonstruoti Lenkijos kovą dėl ikikarinių teritorijų rytuose;
- 2) karinis – užimti Vilnių nugalėjus vokiečių pajėgas mieste, tuo pat būdu sumažinant miesto ir jo gyventojų nuostolius, kurių atsirastų vokiečiams traukiantis¹⁵.

Lenkų pogrindžio vadovybė galvojo, kad vokiečiai pasiduos panikai

¹¹ Bubnys, A. *Pasipriešinimo judėjimai Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais: lenkų pogrindis 1939–1945 m.*, p. 157.

¹² Korab-Żebryk, R. *Operacja Wileńska*, s. 77–78; 1944 VII 6 pranešimas apie AK būrių siuntimą į Vilnių. *Armia Krajowa w dokumentach*, s. 504.

¹³ Dąbrowska, A. Armija Krajowa walczyła o Wilno. Prieiga per internetą: <<http://polska-zbrojna.pl/home/articleshow/13090?t=Armia-Krajowa-walczylo-o-Wilno>> [žr. 2023-03-12].

¹⁴ Niwiński, P. *Okręg Wileński AK*, s. 30.

¹⁵ Wołkonowski, J. *Okręg Wileński Związku*, s. 260. Tačiau yra ir kitoks šios operacijos tikslo vertinimas. Anot kai kurių Lenkijos tyrėjų, tikslo užimti miestą neturėta, viso labo tik norėta pademonstruoti, kad dar yra jėga, kuri pasirengusi kovoti. Niwiński, P. *Okręg Wileński AK*, s. 31.

ir greitai pasitrauks. Tačiau realybė pasirodė visiškai kitokia. Pagal parengtą planą, gavus signalą iš Londono, Vilniuje turėjo prasidėti „Aušros vartų“ operacija. Ruošiasi užimti miestą sutelktomis Armijos Krajovos Vilniaus ir Naugarduko apygardų pajėgomis puolant keturiomis kryptimis, bet pagrindinį smūgį planuota suduoti iš pietryčių pusės (žr. 1 pav.). Tuo pat metu turėjo prasidėti šturmas iš pietų, vakarų ir šiaurės. Iš pietryčių pusės atakuoti turėjo mjr. Antonio Olechnovičiaus (*Antoni Olechnowicz*) – „Pohoreckio“ ir mjr. Česlovo Denbickio (*Czesław Dębicki*) – „Jaremos“ vadovaujami būriai, iš šiaurės – mjr. Mečislovo Potockio (*Mieczysław Potocki*) – „Węgielno“, iš vakarų – rotmistro Zygmunto Šendželažo (*Zygmunt Edward Szendzielarz*) – „Lupaškos“ (*Łupaszką*), iš pietų – kpt. Stanislovo Sendziko (*Stanisław Sędzik*) – „Wartos“ būrių kariai¹⁶.

Šiuos būrius turėjo paremti Armijos Krajovos Vilniaus įgulos kovotojai, iš viso apie 12 tūkst. lenkų pogrindžio karių.

Operaciją pradėti buvo numatyta 1944 m. liepos 7 d. 23 val.¹⁷ Tačiau aplinkybės susiklostė nepalankiai. Lenkų pogrindžio vadovybė tikėjosi, kad Raudonoji armija prie Vilniaus priartės liepos 12 d.¹⁸, bet ji pasirodė gerokai anksčiau, todėl ir „Aušros vartų“ operacija prasidėjo viena diena anksčiau, t. y. liepos 6-ąją. Tai neigiamai paveikė visą kampaniją – dalis Armijos Krajovos būrių laiku negavo naujo įsakymo, todėl pavėlavo prisijungti prie akcijos¹⁹, kiti būriai (pvz., Z. Šendželažo – „Lupaškos“) net neplanavo dalyvauti Vilniaus užėmimo veiksmuose ir pasuko Lenkijos kryptimi. Taigi ši operacija karinio tikslo nepasiekė, bet politinį – iš dalies: taip buvo pademonstruotos Lenkijos pastangos ginklu kovoti dėl iki karo turėtų teritorijų.

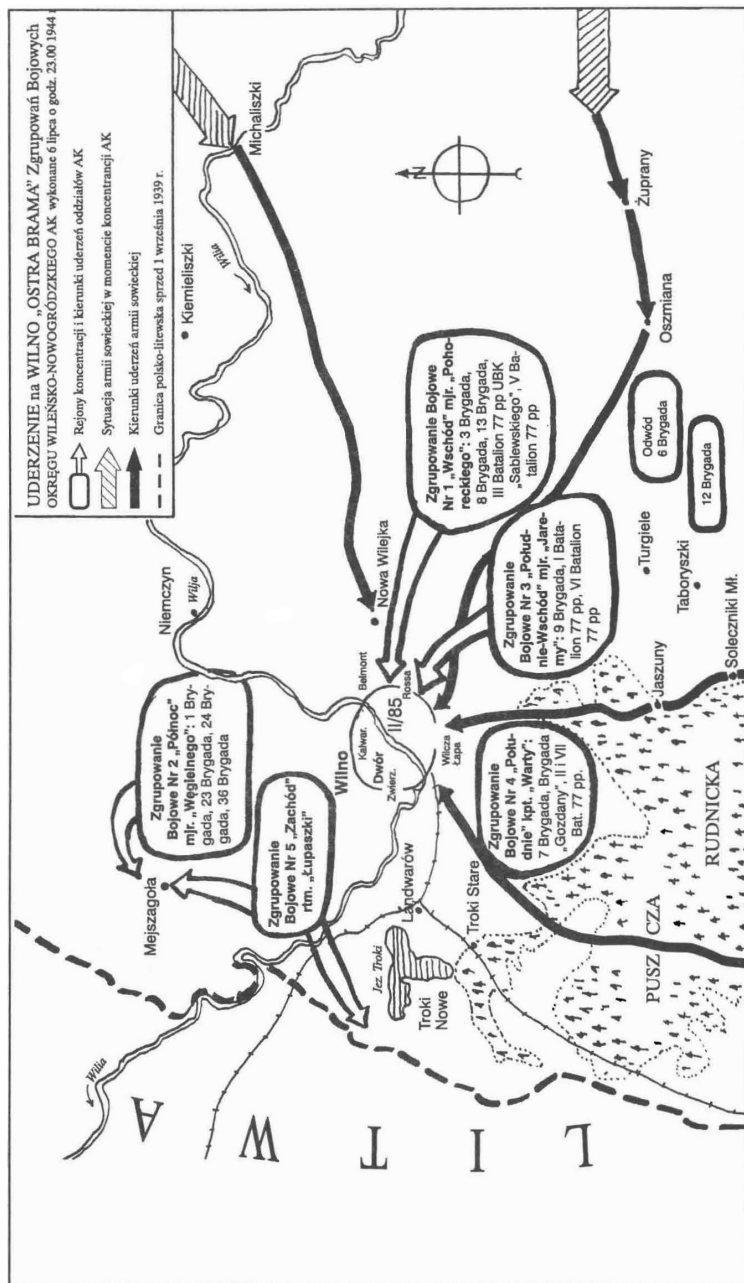
Prie detalaus lenkų akcijos aptarimo grįšime kitame poskyryje. „Aušros vartų“ operacijos pabaigą reikėtų sieti su mūšiu prie Kriaučiuų kaimo, kuris vyko 1944 m. liepos 13 d. Tuo metu mjr. M. Potockio – „Węgielno“ kovotojai blokavo vokiečių įgulos kariams kelią. Tiesa, jiems pavyko ištrūkti iš Vilniaus, bet teko kovoti su lenkų partizanais.

¹⁶ Wołkonowski, J. *Okręg Wileński Związku*, s. 266–267.

¹⁷ Korab-Żebryk, R. *Operacja Wileńska*, s. 109–110.

¹⁸ Wołkonowski, J. *Okręg Wileński Związku*, s. 267.

¹⁹ Kai kurie Armijos Krajovos Naugarduko apygardos kariai buvo nutolę nuo Vilniaus 100–200 km, o šiam atstumui įveikti reikėjo kelių dienų. Krajewski, K. *Na straconych posterunkach*, s. 597.

1 pav. „Aušros vartų” planas. 1944 VII 7, Wolkonowski, J. Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej w latach 1939–1945. Warszawa, 1996, s. 382

„Vilniaus tvirtovė“: vermachto planai ir realybė

1944 m. kovo 8 d. Adolfas Hitleris išleido įsakymą paversti kelias dešimtis miestų tvirtovėmis. Gynybinė linija prasidėjo šiaurėje nuo Talino ir tęsėsi iki Nikolajevo pietuose²⁰. Taigi Vilnius tuo metu nebuvo įtrauktas į šią gynybinę liniją ir įtvirtinta vieta (*Fester Platz*) tapo vėliau (balandžio mėn.). A. Hitlerio įsakymo dėl miesto pavertimo neįveikiama tvirtovė įvykdyti balandį į Vilnių atvyko paskirti fortifikacijų inžinieriai. Jie suplanavo gynybos punktų 5–7 km aplink Vilnių sistemą. Galėtų kilti klausimas: kodėl miestas buvo toks svarbus?

Pabrėžtina, kad Vilnius turėjo strateginę reikšmę. Jis buvo geležinkelio mazgas, atveriantis kelią į Rytų Prūsiją. Tačiau miestas vokiečių kariuomenei buvo svarbus ne tik dėl strateginės komunikacinės reikšmės. Jis turėjo tapti viena tų vietų, kuriose būtų sustabdytas Raudonosios armijos puolimas.

Vilniaus geografinė padėtis buvo patogi gerai gynybai organizuoti. Miestą saugojo natūralios priedangos – Neris ir Vilnelė, trukdančios kariams judėti ir amuniciją gabenti. Be to, kalvotoje teritorijoje stovintys mūriniai pastatai (gyvenamieji namai, bažnyčios, vienuolynai ir kt.) taip pat galėjo tapti saugiais ir kartu atspariais gynybos punktais. Jų pirmuosiuose, antruosiuose ir trečiuosiuose aukštuose buvo pastatyti kulkosvaidžiai, dar aukščiau – įsikūrę snaiperiai, virš jų, palėpėse ir bažnyčių bokštuose, įrengtos patogios vietos priešui žvalgyti. Rūšiai buvo naudojami kaip slėptuvės ar amunicijos sandėliai²¹. Tokių atramos punktų atsirado visame mieste. Be viso to, Vilniaus urbanistinė struktūra irgi buvo tinkama gynybai organizuoti: siauros, klaidžios gatvelės, vienas su kitu sujungti kiemai ir sankryžos leido greitai judėti ir priešą užklupti netikėtai.

Vokiečiai planavo ginti Vilnių įrengę 79 gynybinius punktus šiaurinėje ir pietinėje miesto dalyje: 51 gynybinis punktas turėjo būti įrengtas pietinėje, 28 – šiaurinėje pusėje²². Tačiau gynybos planai netapo realybe. Vokiečiams nepavyko įrengti visų numatytų punktų. Jų buvo įrengta tik

²⁰ *Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939–1945. Dokumente des Oberkommandos des Wehrmacht*, S. 270–276.

²¹ *Tarybų Lietuva Didžiąjame Tėvynės kare*, p. 188.

²² Stankeras, P. Mūšiai dėl Vilniaus 1944 metų vasarą. *Vilniaus miesto istorijos skaitiniai*, red. E. Manelis, R. Samavičius. Vilnius, 2001, p. 733.

11 ar 12, daugiausia rytinėje ir pietrytinėje miesto dalyje. Šiaurinę saugoją grioviai, spygliuotos vielos eilės ir minų laukai. Vadovybės vadavietė su komunikacijos centru išsikūrė pietrytinėje miesto dalyje (tuometėje Subačiaus gatvėje), vieno pastato keliuose aukštuose. Ji buvo gerai įrengta: apsaugai užtikrinti skirta sunkiųjų kulkosvaidžių, kitoms reikmėms – automatinis elektros generatorius, vandens pompa, kitų įrenginių. Čia vadavietė buvo iki liepos 10 d., po to persikėlė į miesto centrą, į buvusius gestapo rūmus (Gedimino pr. 40 – moksl. red.), o naktį iš liepos 11-osios į 12-ąją – į Čiurlionio g. buvusios observatorijos teritoriją²³.

Vokiečių Vilniaus įguloje 1944 m. liepos 8 d. rytą buvo apie 7 tūkst. vyrų. Jie sudarė 170-osios pėstininkų divizijos 399-ąjį pulką, 761-osios grenadierių brigados dalį, 1067-ojo grenadierių pulko dalį, 16-ojo SS policijos pulko 1-ąjį batalioną, 2 latvių policijos kuopas, 16-ąją parašiutininkų pulko dalį, Vilniaus kovos batalioną, Schmidto batalioną²⁴. Liepos 10 d. vokiečių pajėgas sustiprino apie 600 2-osios oro divizijos parašiutininkų²⁵. Sovietinės kariuomenės suvestinėje nurodyta, kad vokiečių įgulą mieste sudarė 15–17 tūkst. karių, ji turėjo 270 artilerijos pabūklų, 110 tankų ir šarvuotųjų ir 46 pabūklus²⁶. Taigi, joje gerokai padidintas tiek vokiečių karių, tiek jų turimos ginkluotės skaičius.

Gynybai nuo Raudonosios armijos vadovauti buvo paskirtas patyręs aviacijos generolas Reineris Stahelis (*Reiner Stahel*). Jis į Vilnių atvyko 1944 m. liepos 7 d.²⁷ Nuo tada atsakomybė už miesto gynybą gulė ant jo pečių.

²³ *Liepsnojančias Vilnius*, p. 56–57.

²⁴ Oevermann, J. *Vilnius Wilno Vilne Вильнюс Wilna*, 1944, S. 179. Kitame šaltinyje nurodyta, kad tuo metu vokiečių įgulą Vilniuje sudarė 7,7 tūkst. karių. Verkėlis, A. *Kas sugriovė Vilnių*, p. 31.

²⁵ *Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija*, p. 266.

²⁶ Slapta trumpa 5-osios armijos karinių veiksmų 1944 m. liepos mėn. suvestinė Nr. 7. Prieiga per internetą: <<https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=136681188>> [žiūrėta 2023-04-26]; Stankeras, P. Mūšiai dėl Vilniaus 1944 metų vasarą. *Vilniaus miesto istorijos skaitiniai*, p. 733; Sutkus, D. 1944-ųjų liepa: „Vilniaus katilas“. *Karys*, 2013, Nr. 7, p. 5; *Lietuvos liaudies*, p. 409.

²⁷ *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, T. 8: Die Ostfront 1943/44. Der Krieg im Osten an den Nebenfronten*, S. 563.

Sovietinės kariuomenės operacija „Bagrationas“

Raudonosios armijos vadovybė 1944 m. pavasarį parengė didelę kariinę operaciją „Bagrationas“. Jos tikslas – Baltarusijos teritorijoje sumušti Vokietijos pajėgas ir pasiekti persilaužimą fronte. Operacija neatsitiktinai pradėta tų metų birželio 22 d. Būtent tą dieną prieš trejus metus prasidėjo SSRS ir Vokietijos karas. Raudonosios armijos atakuojančias pajėgas sudarė 124 divizijos – daugiau kaip 1,2 mln. karių, 24 tūkst. pabūklų, daugiau kaip 4 tūkst. tankų, 5 tūkst. lėktuvų²⁸. Ši galinga jėga buvo nukreipta į besiginančią vermachto „Centro“ grupę. Nors vokiečiai atkakliai gynėsi, jų gynyba buvo pralaužta, dideli kariniai junginiai apsupti ir sunaikinti. Raudonoji armija į priekį veržėsi labai sparčiai ir liepos pradžioje pasiekė Minską. Kitas atakos punktas buvo Vilnius. Jo užėmimas turėjo atverti kelią į Rytų Prūsiją. Siekiant šio tikslo, Raudonosios armijos 3-iojo Baltarusijos fronto vadovybei buvo nurodyta miestą užimti liepos 10–12 d.²⁹ Šiam tikslui pasiekti buvo mestos 3-iojo Baltarusijos fronto pajėgos: 5-oji gvardijos tankų armija (vadas maršalas Pavelas Rotmistrovas), 5-oji armija (vadas gen. Nikolajus Krylovas) ir 3-iasis gvardijos motorizuotųjų šaulių korpusas (vadas gen. Viktoras Obuchovas). Jas ore rėmė 1-oji aviacijos armija. Raudonosios armijos puolimą rėmė ir sovietiniai partizanai. Priminsime, kad prieš „Bagrationo“ operaciją 3-iajame Baltarusijos fronte tarnavo beveik 254 tūkst. karių³⁰. Įsakymas užimti Vilnių vykdytas tiksliai, nes jau liepos 4-ąją Raudonoji armija pasiekė Maladečiną, t. y. atsidūrė prie sienos su Lietuva. Po trijų dienų, įveikusi apie 130 km, ji pasirodė Vilniaus priemiesčiuose. Vilniaus užėmimo operacijai fronte nuo Lydos iki Nemenčinės vykdyti buvo mestos gausios raudonarmiečių pajėgos – apie 210 tūkst. karių³¹. Juos rėmė apie 1 tūkst. sovietinių partizanų.

²⁸ Petronis, P. *Kova už Lietuvos TSR išvadavimą Didžiajame Tėvynės kare*, p. 5.

²⁹ *Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВКГ: Документы и материалы 1944–1945*, т. 16 (5-4), с. 101.

³⁰ *Tarybų Lietuva Didžiajame Tėvynės kare*, p. 189.

³¹ *Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija*, p. 263.

2 pav. Sovietiniai partizanai Vilniuje 1944 m. liepos viduryje.
Lietuvos istorijos instituto Rankraščių skyrius

Mūšis dėl Vilniaus: etapai ir dinamika

Mūšį dėl Vilniaus galima padalyti į keletą etapų:

1) 1944 m. liepos 7 d. – Armijos Krajovos šturmas, siekiant miestą užimti dar prieš pasirodant Raudonajai armijai;

2) liepos 8–9 d. – Raudonosios armijos šturmas ir miesto apsupimas;

3) liepos 10–13 d. – lemiamos kovos, kurių metu apsupta vokiečių įgula atsisakė kapituliuoti, todėl praktiškai buvo sunaikinta. Jos likučiai sugebėjo prasiveržti iš apsupties ir ištrūkti iš miesto šiaurės vakarų dalyje. Armijos Krajovos kariai ir sovietiniai partizanai su Raudonąja armija dalyvavo kovose kartu.

Taigi 1944 m. naktį iš liepos 6-osios į 7-ąją maždaug 4,5 tūkst. Armijos Krajovos karių pradėjo šturmuoti vokiečių pozicijas. Šturmas prasidėjo pietrytinėje miesto dalyje, kuri vokiečių buvo geriausiai parengta gynybai. Pagal planą Armijos Krajovos 3-ioji brigada nuo Belmonto turėjo prasibrauti iki Užupio, o iš ten – iki Gedimino kalno. Užduotis pradėta vykdyti 2 val. nakties. Tačiau priartėję prie geležinkelio Vilnius–Naujoji Vilnia bėgių lenkai buvo apšaudyti vokiečių iš ant šarvuotojo traukinio esančių kulkosvaidžių³².

Čia reikėtų pažymėti, kad iš tikrųjų lenkus apšaudė „užtveriamasis“ 391-osios vokiečių apsaugos divizijos traukinys. Jo paskirtis buvo naikinti bėgius ir stočių įrenginius traukiantis Vokietijos kariuomenei.

Netrukus vokiečiai iš gynybos punktų lenkų kovotojus vėl stipriai apšaudė, ir lenkų puolimas buvo sustabdytas. Pažymėtina, kad vokiečiai, laukdami Raudonosios armijos puolimo iš pietryčių pusės, toje miesto dalyje įrengė labai gerus įtvirtinimus. Armijos Krajovos karių lengvoji ginkluotė neprilygo vokiečių kulkosvaidžiams. Be to, išaušus vokiečiai panaudojo aviaciją ir artileriją ir tai lėmė dar didesnius lenkų karių nuostolius ir privertė juos atsitraukti. Nustatyta, kad šturmuojant vokiečių pozicijas žuvo apie 60 ir buvo sužeista apie 100 lenkų 3-iosios brigados karių³³. Kitos lenkų brigados, puolančios pietryčių kryptimi, taip pat buvo stipriai vokiečių apšaudytos, neteko daug karių ir buvo priverstos atsitraukti.

³² Wołkonowski, J. *Okręg Wileński Związku*, s. 267.

³³ Ten pat, p. 268.

Vilniuje mūšius su vokiečiais liepos 7 d. pradėjo Armijos Krajovos Vilniaus miesto įgula, mat įsakymas dėl „Aušros vartų“ operacijos pankstinimo įgulos vadovybę pasiekė per vėlai. Vilniuje esantys Armijos Krajovos padaliniai buvo paskirstyti į tam tikrus sektorius. Negausias lenkų pajėgas mieste (apie 1 tūkst. žmonių) vokiečiai įnirtingai atakavo, todėl jų kovotojai aktyviau dalyvavo tik baigiamajame mūšio etape³⁴.

1944 m. liepos 7 d. apie 16 val. Vilniaus priemiesčius pasiekė 3-iojo Baltarusijos fronto 3-iasis motorizuotųjų šaulių pulkas, taip pat 5-oji gvardijos tankų armija. Jos puolimas buvo nukreiptas į miesto pietryčius – siekta užimti geležinkelio stotį. 3-iasis motorizuotųjų šaulių pulkas šiaurrytinėje miesto dalyje forsavo Nerį prie Valakampių ir puolė dešiniajame upės krante esančią Vilniaus dalį (dabartinius Žirmūnus). Todėl Armijos Krajovos Vilniaus apygardos vadas plk. Aleksandras Kšyżanovskis (*Aleksander Krzyżanowski*), vadovaujantis „Aušros vartų“ operacijai, pakeitė tolesnių karo veiksmų strategiją. Jis susisiekė su Vilnių pasiekusios Raudonosios armijos vadovybe ir susitarė dėl bendrų kovos veiksmų – lenkų partizanai kartu su sovietiniais kariais tęsė Vilniaus šturmą³⁵. Armijos Krajovos kariai, remiami sovietų pabūklų ugnies, aktyviai kovojo dešiniajame Neries krante. Iš tos miesto dalies vokiečiai buvo išstumti pirmiausia. Vėliau, kai lenkų kovotojai persikėlė į kairįjį upės krantą, atkaklios kovos užvirė Vilniaus centre³⁶. Čia gynėsi plk. ltn. Valterio Titelio (*Walter Tittel*) SS pulko bataliono kariai. Dėl mūšių ši miesto dalis nukentėjo labiausiai: ištisi kvartalai buvo subombarduoti ir sudegė³⁷.

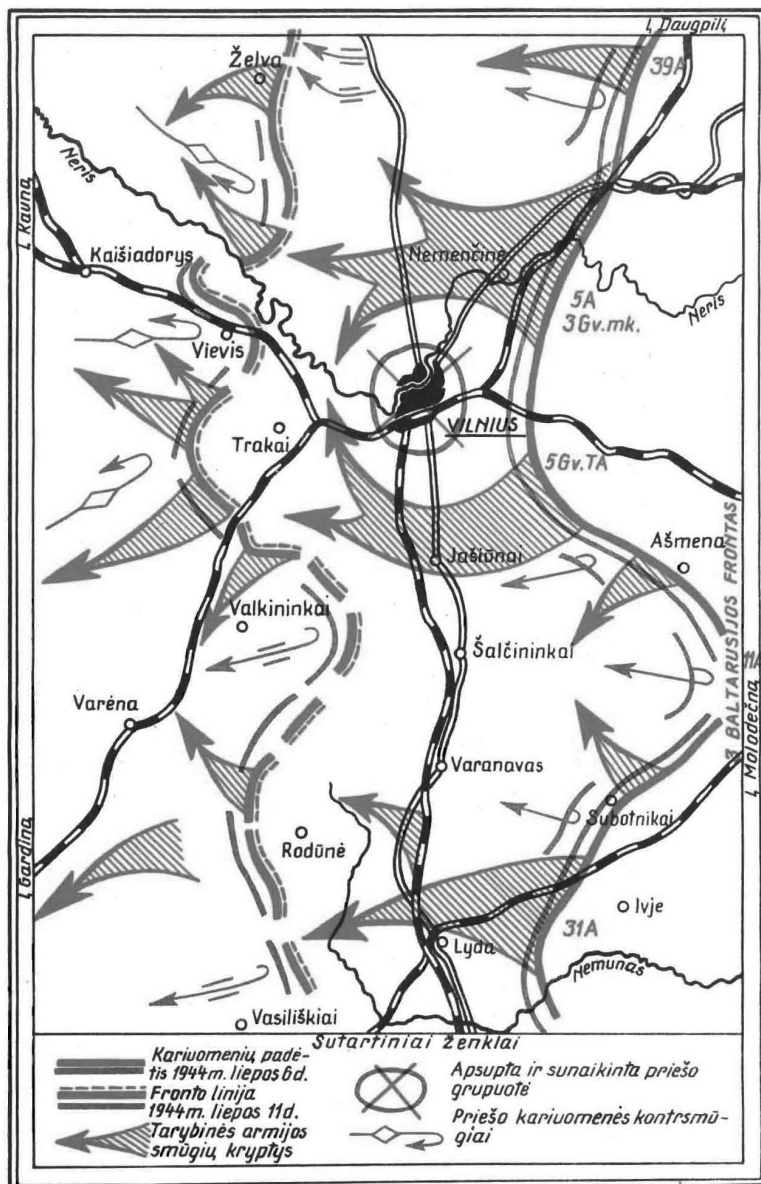
Liepos 8-ąją rytinėje miesto pusėje buvo sutelktos pagrindinės Raudonosios armijos pajėgos. 3-iojo Baltarusijos fronto, kaip ir Armijos Krajovos, vadovybė manė, kad vokiečiai vengs kovų ir, bijodami būti apsupti, pasitrauks iš miesto. Tačiau šis spėjimas buvo klaidingas.

³⁴ Krajewski, K. *Na stracowych posterunkach*, s. 609.

³⁵ *Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m.*, p. 104; *СССР и Литва в годы Второй мировой войны*, т. 2, с. 772.

³⁶ Bubnys, A. *Pasipriešinimo judėjimai Lietuvoje*, p. 280; *Liepsnojančias Vilnius: liudininkų prisiminimai*. Vilnius, 2014, p. 50.

³⁷ V. D. Vokiečiai sudegino Vilniaus evangelikų-reformatų sinodinę biblioteką. *Tiesa*, 1944 rugsėjo 16, p. 4; Wilno ocalone mimo zapędów niemieckich. *Prawda Wileńska*, 22 lipca 1944, s. 2.

3 pav. Raudonosios armijos kariniai veiksmai 1944 m. liepos mėn. Tarybų Lietuva Didžiajame Tėvynės kare. Vilnius, 1975, p. 278.

Pagal sovietų karinį planą Vilnius turėjo būti užimtas šturmu. Iš pradžių atrodė, kad ši tikslą bus lengva pasiekti. Tuometis miesto rytinės dalies gyventojas pastebėjo: „Kovos Antakalnyje prasidėjo ir baigėsi nepaprastai greitai. Gyvenvietėje įsikūrė sovietinės armijos techniniai būriai („baltieji antpečiai“). Aukščiau, miškingoje laukymėje išdėstytos „katiušos“³⁸. Arti rajono, buvusios J. Piłsudskio vardo prieglaudos pastate įkurdinta karo ligoninė, kurios personalas įsikūrė gyvenvietėje. Iš vokiečių liko tik daug irstančių kūnų išilgai gynybos linijos.“³⁹

Realybė pasirodė daug niūresnė negu įsivaizdavo sovietų kariai. Vokiečiai gynėsi atkakliai. Todėl Raudonosios armijos karinė vadovybė taktiką pakeitė ir nutarė miestą apsupti iš šiaurinės ir pietvakarinės pusės. Šiaurinę Vilniaus dalį apsupo 72-asis, pietinę – 65-asis šaulių korpusai⁴⁰. Taip siekta atkirsti vokiečius nuo pastiprinimo ir neleisti jiems pasitraukti. Kitą dieną miestas buvo visiškai apsuptas.

Liepos 10 d. sovietai iškėlė vokiečių įgulai ultimatumą, reikalaudami kapituliuoti. Jis skelbė: „Jūs apsupo didžiulės Raudonosios armijos pajėgos. Sutriuškinti ir išsklaidyti jūsų daliniai netvarkingai traukiasi. Jūs esate giliame mūsų užnugaryje ir apie prasiveržimą neverta net galvoti. Visi keliai, kuriais būtų įmanoma atsitraukti, atkirsti...“⁴¹ Tačiau nei į šį, nei į vėlesnį ultimatumą nebuvo atsakyta. Keletą dienų (liepos 10–13 d.) mieste vyko įnirtingi mūšiai: apsupta, bet atsisakanti pasiduoti vokiečių įgula buvo intensyviai bombarduojama, apšaudoma iš pabūklų. Pažymėtina, kad Vilnius buvo smarkiai subombarduotas dar prieš pasirodant Raudonajai armijai⁴². Stiprus bombardavimas užfiksuotas birželio 29, liepos 3, 4 ir 7 dienomis. Bombos mėtytos geležinkelio stoties rajone, centrinėje miesto dalyje, Naujamiesčio rajone ir kt.⁴³ Mūšių metu namo rūsyje gyvenusios šeimos padėtį paauglė dukra nusakė taip: „Žvėryne, pakankamai toli

³⁸ Tai salvinės reaktyvinės ugnies sistemos BM-13 „Katiuša“.

³⁹ Czyrkowski, K. Ostatnia Gwiazdka Wigilijna – Antokol 1944 r. *Magazyn Wileński*, 2001, Nr. 5, s. 33.

⁴⁰ *Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija*, p. 265.

⁴¹ Verkelis, A. *Kas sugriovė Vilnių*. Vilnius, 2015, p. 37.

⁴² Liudininko teigimu, 3-iojo Baltarusijos fronto vadas gen. Ivanas Černiachovskis dar prieš Vilniaus apsupimą sakė, kad miestas nukentės, „reikės jį šiek tiek apšaudyti, nes ten įsitvirtino stiprios priešo pajėgos“. Gedvilas, M. *Lemiamas posūkis*. Vilnius, 1975, p. 240.

⁴³ *Lietuva 1940–1990 metai*, p. 263; Verkelis, A. *Kas sugriovė Vilnių*, p. 57.

*nuo centro ir rajono, kuriam grėsė būti labiausiai bombarduojamam – oro uosto ir geležinkelio stoties rajono – buvo sąlyginai ramu. Po virtuve buvo didelis rūsys, į kurį buvo patenkama per mažytį plyšį. Sugrižę į namus patogiausiu būdu išsikūrėme rūsyje, iš jo išeidami tik trumpose pertraukose tarp bombardavimų <...>*⁴⁴

Miestas patyrė rimtų nuostolių, kai mūsų linija jį perkirto pusiau: rytinėje dalyje įsitvirtino Raudonoji armija, o vakarinėje pusėje susitelkė vokiečių kariai. Vokiečiai atkakliai gynėsi, bet vis tiek buvo stumiami kvartalas po kvartalo iš vieno rajono į kitą. Jie buvo nustumti prie Neris Lukiškių ir Vingio rajonuose. Tai buvo paskutiniai vokiečių gynybos punktai mieste⁴⁵.

Vilniaus vokiečių įgulos vado gen. R. Stahelio prašymai leisti išsiveržti iš apsupties vokiečių karinės vadovybės buvo išgirsti tik liepos 12 d. (pirmieji prašymai leisti išsiveržti iš apsupties ir atsitraukti datuoti liepos 9 d.). Tačiau pirmieji bandymai tai padaryti nepavyko. Siekiant atblokuoti Vilniaus įgulai kelią, Vilniaus link buvo mestos papildomos vokiečių pajėgos – viena grupė judėjo iš šiaurės, o plk. Teodoro Tolsdorfo (*Theodor Tolsdorff*) – iš vakarų. Bet pirmąją grupę sustabdė Raudonosios armijos 277-osios divizijos kariai, o nuo Lentvario judėjusias vokiečių pajėgas – 97-oji divizija.

Antrasis bandymas ištrūkti iš apsupties pavyko. Tuo metu įgulos vadas R. Stahelis su maždaug 3 tūkst. karių bandė ištrūkti iš Vilniaus. Ši operacija pareikalavo daug vokiečių karių gyvybių: bandantys išsiveržti iš apsupties turėjo forsuoti Nerį dabartinių Lazdynų teritorijoje (Miškinų ir Šaltūnų km. apylinkėse), bet kai kurie kariai jos neįveikė ir nuskeno. Tuometis Vilniaus gyventojas, paauglys, papasakojo, kaip jam teko nustumti žuvusių vokiečių karių kūnus nuo pontoninio tilto: *„Jaučiau, kad tuoj nualpsiu, kad neiškęsiu sutinusių kaip juodos guminės lėlės vokiečių uniformų vilkinčių kūnų vaizdo. Kai kurie „juodukai“ užsikabino už nuo dugno styrančių susprogdinto tilto balių ir sukosi stipriuose putotuose sūkuriuose aplink juos. Galybė kūnų spaudė pontoninį tiltą, kuris atrodė, kad braška. Stūmėme juos po tiltu.*“⁴⁶

⁴⁴ *Los wilnianina w XX wieku*. Wilno, 2002, s. 304.

⁴⁵ Tomaszewski, L. *Wileńszczyzna lat wojny*, s. 492; Rūtėnas, L. Mūšis dėl Vilniaus. *Tiesa*, 1944 liepa, Nr. 26–27, p. 4.

⁴⁶ Ikonowicz, M. *Pohulanka*, s. 220–221.

Dalis besitraukusių vokiečių karių žuvo kovoje prie Kriaučiūnų kaimo, kai susidūrė su Armijos Krajovos partizanais. Tuo metu mjr. M. Potockio vadovaujamo inspektorato kariai traukė į Armijos Krajovos pajėgų susitelkimo vietą netoli Turgelių ir netikėtai susidūrė su vokiečiais. Liepos 13 d. įvykęs mūšis pareikalavo abiejų pusių aukų. Remiantis mūšiui vadovavusio lenkų partizanų vado M. Potockio liudijimu, kautynėse žuvo apie 200 vokiečių karių, dar apie 500 pateko į nelaisvę⁴⁷. Lenkų nuostoliai būvę mažesni: 79 žuvę, 10 dingusių be žinios ir apie 50 sužeistų⁴⁸.

Tačiau patikimų statistinių duomenų apie Kriaučiūnų mūšyje dalyvavusių vokiečių ir lenkų skaičių rasti nepavyko. Galima tik prielaida, kad vokiečių buvo beveik 3 tūkst. (nes neaišku, kiek nuskendo), lenkų – gal kiek daugiau nei vokiečių. Tačiau vokiečių pagrindinis tikslas buvo kuo greičiau ir saugiau pasiekti kitas Vokietijos pajėgas Rykantų apylinkėse.

Vokiečių istoriografijoje minima, kad iš Vilniaus pasitraukė apie 3 tūkst. karių, nors joje neužsimenama apie Kriaučiūnų mūšį. Todėl gali būti, kad nurodytas tik labai apytikslis iš „katilo“ ištrūkusių karių skaičius.

Net po tokios sunkios kovos daliai Vilniaus vokiečių įgulos karių su gen. Reineriu Staheliu pavyko susijungti su gen. T. Tolsdorfo pajėgomis ir atsitraukti Kauno kryptimi⁴⁹.

Nustatyti mūšiuose žuvusių raudonarmiečių ir vokiečių karių skaičių gana sunku. Mat sovietų pusė priešo aukų skaičių didino, o savo žuvusių karių – mažino. Iš sovietinių dokumentų matyti, kaip žuvusių vokiečių karių skaičius išaugo nuo 3 tūkst. (1944 m. liepos 11 d.) iki 8 tūkst. (1944 m. liepos 13 d.)⁵⁰. Vis dėlto apytikslį žuvusiųjų skaičių galima nustatyti lyginant įvairių istoriografinių darbų duomenis. Josefo Oevermano duomenimis, Vilniaus vokiečių įguloje 1944 m. liepos 8 d. buvo

⁴⁷ Tomaszewski, L. *Wileńszczyzna lat wojny*, s. 495.

⁴⁸ Kitais duomenimis, kovoje žuvo apie 100 Armijos Krajovos kovotojų, kelios dešimtys buvo sužeisti. Bubnys, A. *Pasipriešinimo judėjimai Lietuvoje*, p. 281.

⁴⁹ *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, T. 8: Die Ostfront 1943/44. Der Krieg im Osten an den Nebenfronten*, S. 563–564.

⁵⁰ Verkeliš, A. *Kas sugriovė Vilnių*, p. 42; Жуков, Н. Вильнюс освободили 13 июля, а расминировали 2 августа. *Обзор*, 16–22 07 2020, Nr. 1227. Prieiga per internetą: <<https://obzor.lt/news/n61922.html>> [žiūrėta 2023-04-12].

maždaug 7 tūkst. karių ir karininkų⁵¹. Liepos 10 d. įgulos pajėgas papildė apie 600 karių⁵². Iš jų su vadu generolu R. Staheliu išsiveržti bandė apie 3 tūkst., tačiau, forsudami Nerį ir kaudamiesi su Armijos Krajovos kovotojais, keletas šimtų jų žuvo, pateko į nelaisvę, o likusieji (2–2,2 tūkst.) susijungė su plk T. Tolsdorfo pajėgomis. Taigi iš viso į nelaisvę pateko apie 3 tūkst. vokiečių karių. Jie netrukus atsidūrė lageryje Nr. 195⁵³. Taigi, išėitų, kad liepos mėnesį mūšiuose Vilniuje žuvo apie 2,5 tūkst. vokiečių karių. Kiek mažesnę žuvusių vokiečių karių skaičių nurodo J. Oevermannas (2337)⁵⁴. Daugiau nei žuvusių vokiečių karių turėtų būti ir raudonarmiečių, nes jie puolė, o vokiečiai gynėsi. Antakalnio karių kapinės palaidota per 3 tūkst. karių⁵⁵. Tik pažymėtina, kad čia palaidoti 1944 m. liepą ne tik Vilniuje, bet ir jo apylinkėse žuvę kariai ir partizanai. Šiuos abiejų kariavusių pusių žuvusių karių duomenis reikėtų tikslinti, nes, panašu, kad jų skaičius turėtų augti. Archeologinių tyrimų sovietmečiu ir atkūrus Lietuvos nepriklausomybę metu įvairiose Vilniaus vietose buvo rasta daugiau palaidotų vokiečių karių ir raudonarmiečių⁵⁶.

Mūšių dėl Vilniaus pabaigoje miestas atrodė taip: „*Gatvėse dar voliojosi karių kūnai, krite arkliai, sudaužyti pabūklai ir kita karinė įranga. Visas senamiestis ir daug kitų rajonų sudarė vieną gaisravietę. Dalį namų sunaikino sviediniai, dalis sudegė. Aplinkui styrojo aprūkę kamina.*“⁵⁷ Kito vilniečio įspūdžiai: „*Vilnius palieka liūdną įspūdį. Didesnė jo dalis – griuvėsiai. Kai kurie kvartalai arba gatvės visos sugriautos, kaip pavyzdžiui, Vokiečių arba Naujasis Pasaulis [dab. Naujininkai – V. S.] už geležinkelio.*

⁵¹ Oevermann, J. *Vilnius Wilno Vilne Вильнюс Wilna*, 1944, S. 179.

⁵² *Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija*, p. 266.

⁵³ Tininis, V. *Vokietijos ir jos sąjungininkų karo belaisviai Lietuvoje 1944–1949 m.* Vilnius, 2016, p. 240.

⁵⁴ Oevermann, J. *Vilnius Wilno Vilne Вильнюс Wilna*, 1944, S. 323.

⁵⁵ Vilniaus m. karių kapinės palaidotų karių vardinis sąrašas. *LYA*, f. V-147, ap. 1, b. 145, l. 2–30 ap.; b. 114, l. 6–50; b. 116, l. 6. Panašų palaidotų sovietinių karių skaičių nurodė ir kiti autoriai. Wołkonowski, J. *The Cemeteries of the Soviet Soldiers Killed in the Vilnius Region – Their Transformation after World War II and their Present State. A case Study*, *Institute of National Remembrance Review*, vol 4, 2021–2022, p. 233; Jonaitytė, V. *Vilniaus karių kapinės*. Vilnius, 1971, p. 12.

⁵⁶ Katalynas, K., Vitkūnas, M. *Karių kapai Vilniuje, rasti archeologinių tyrimų metu. Karo archyvas*, t. XXVIII, 2013, p. 363–369, 375, 383–385.

⁵⁷ Tomaszewski, L. *Wileńszczyzna lat wojny*, s. 493.

4 pav. Mūšių metu sugriauti Vilniaus pastatai, Lietuvos istorijos instituto Rankraščių skyrius

Vietomis tai griuvėsiai, kitur styro sudegusių mūrų skeletai. Kiti namai vėl skylėti, pažeidimai lokalūs ir daliniai. Visiškai sveikų namų mažai. <...> Dabartinis karas, ypač šių metų liepos įvykiai, Vilnių palietė labai skausmingai. Vilnius buvo ir iš pabūklų apšaudomas, ir bombomis iš lėktuvų apmėtomas tiek sovietų, tiek ir vokiečių. Mažiausiai nukentėjo Vilniaus bažnyčios. Nesugriauta ir Katedros aikštė, ir Napoleono aikštė už Skapo [gatvės], ir Bonifratų [bažnyčia] bei gražios senos gatvelės tarp Pilies [ga-

tvės] ir šv. *Mykolo bažnyčios*.“⁵⁸Lietuviškoje istoriografijoje teigiama, kad karo metais Vilnius neteko per 40 proc. iki jo buvusių gyvenamųjų namų. Iš kur toks skaičius ir ar jis atitiko realią padėtį? Vokiečių nuostoliams įvertinti 1944 m. rugpjūčio 13 d. buvo įkurta Ypatingoji valstybinė komisija vokiškųjų fašistinių grobikų bei jų bendrininkų piktadarybėms nustatyti ir iširti. Vilniaus m. ir gyventojų patirtus nuostolius turėjo įvertinti speciali komisija, vadovaujama miesto komunistų partijos komiteto pirmininko Piotro Fedorovičiaus. Ji nustatė, kad mieste buvo sunaikinti 3355 namai (arba 25 proc. gyvenamojo ploto), iš dalies sunaikinti – 2832 (21 proc. gyvenamojo ploto)⁵⁹. Matyt, į šį skaičių pateko ir sugriauti 6 viešbučiai („Jurgio“/ „Georg“, „Europos“, „Grand“, „Romos“, „Vencijos“, „Astrijos“)⁶⁰. Priminsime, kad 1940 m. pradžioje mieste buvo 13 156 namai (3377 mūriniai ir 9779 mediniai)⁶¹. Tai gi, sudėję visiškai ir iš dalies sugriautų namų skaičių, gausime minėtąjį 40 proc. Tačiau turime nepamiršti, koku tikslu veikė komisija (dėl reparacijų iš Vokietijos). Tai gi galima manyti, kad nuostoliai buvo padidinti. Remiantis A. Verkeliu duomenimis, Vilniaus miesto Vyriausiojo architekto valdybos architektas Zigmuntas Mečislovas Čaikovskis (*Zygmunt Mieczysław Czaykowski*, 1887–1950) iš miesto vykdomojo komiteto gavo nurodymą nustatyti vokiečių padarytos žalos dydį. Užduotį vykdyti jis pradėjo 1944 m. rugpjūčio 1 d. Z. M. Čaikovskis su suburta specialistų komanda suskaičiavo, kad mieste nepataisomai nukentėjo 1118 namų⁶². Panašu, kad sovietinės valdžios atstovai prie sugriautų namų priskaičiavo labiau nukentėjusius pastatus ir, matyt, pridėjo 1945 m. sausio mėn. katastrofos Vilniaus geležinkelio stotyje nuostolius. Tada, susidūrus dviem traukiniams (vienas jų gabenò karinę amuniciją), nuo sprogo sugriuvo ir buvo apgriauta nuo 558 iki 664 aplinkinių namų ir visuomeninės paskirties pastatų⁶³.

⁵⁸ Romer, M. *Dzienniki 1939–1945*, s. 579.

⁵⁹ Šadžius, H. *Socialistinio Vilniaus darbininkai*. Vilnius 1980, p. 81.

⁶⁰ F. S. Reorganizacja hoteli wileńskich. *Prawda Wileńska*, 24 sierpnia 1944, s. 2.

⁶¹ Šadžius, H. *Socialistinio Vilniaus darbininkai*, p. 80.

⁶² Verkelius, A. *Kas sugriovė Vilnių*, p. 56.

⁶³ Pocevičius, D. *Istoriniai Vilniaus relikvai 1944–1990*, 1 d. Vilnius, 2018, p. 269; Stravinskienė, V. *Migracija: Rytų ir Pietryčių Lietuva 1944–1989 metais*. Vilnius, 2020, p. 49.

Tačiau miestas patyrė ne tik materialinių nuostolių. Nuo apšaudymų ir bombardavimų, vokiečių sukeltų gaisrų nukentėjo ir Vilniaus gyven-tojai. Kaip liudijo vienas jų, vokiečiai daug namų padegė liepos 11 d. vakare, o norinčius gesinti gaisrus žmones nušaudavo vietoje⁶⁴. Didelių nuostolių miestui ir miestiečiams padarė ir raudonarmiečiai, ypač kai panaudojo liepsnosvaidžius ir sudegino daug pastatų senamiestyje. Tikslių arba bent orientacinių duomenų apie mūšiuose žuvusius vilniečius neturime. Ši problema Lietuvos istoriografijoje dar laukia tyrimo.

Išvados

1944 m. liepos 6–13 d. Vilniuje vyko atkaklūs mūšiai tarp trejų kariinių pajėgų – vokiečių iš vienos pusės ir Armijos Krajovos bei Raudonosios armijos – iš kitos. Nė vienai jų iš pradžių nepavyko pasiekti savo tikslų: lenkų pagrindinės Armijos Krajovos kariai neužėmė miesto prieš pasirodant Raudonajai armijai, pastaroji neužėmė Vilniaus šturmu, o Vokietijos kareiviams nepavyko užkirsti kelio Raudonosios armijos įsiveržimui į Rytprūsius.

1944 m. balandžio mėn. Vilnius buvo paverstas miestu-tvirtove (*Festen Platz*), todėl vokiečiai lengvai atlaikė Armijos Krajovos šturmą ir galėjo ilgai priešintis Raudonajai armijai.

1944 m. liepos 6–13 d. mūšius dėl Vilniaus galima suskirstyti į tam tikrus etapus: 1) 1944 m. liepos 7 d. – Armijos Krajovos šturmas, siekiant miestą užimti prieš pasirodant Raudonajai armijai, kuris baigėsi nesėkme; 2) 1944 m. liepos 8–9 d. – Raudonosios armijos puolimas ir miesto apsupimas; 3) 1944 m. liepos 10–13 d. – lemiamos kovos, kurių metu vokiečių įgula atsisakė kapituliuoti, o gavusi leidimą išsiveržti iš apsupties, sugebėjo ištrūkti iš miesto šiaurės vakarų kryptimi.

Visų minėtų kariinių pajėgų nuostoliai kovose dėl Vilniaus buvo dideli. Vokiečių įgula neteko apie 2,5 tūkst. karių, dar apie 3 tūkst. pateko į nelaisvę.

Raudonoji armija prarado daugiau kaip 3 tūkst. karių, Armija Krajo-va – 600–700 kovotojų.

⁶⁴ V. D. Vokiečiai sudegino Vilniaus evangelikų reformatų sinodinę biblioteką. *Tiesa*, 1944 rugsėjo 16, p. 4; Gaisrai Vilniuje galutinai užgesinti tik po keleto dienų (liepos 16 d.). *Lietuvos sovietizavimas*, p. 102.

Ilgai trukę mūšiai padarė Vilniui ir jo gyventojams daug nuostolių. Juos galima apibūdinti tuomečio vilniečio žodžiais: „*Tokio pogromo Vilnius nepatyrė niekada, galbūt kažkada, prieš šimtmečius, didelių gaisrų metu. Dabartinis karas, ypač tų metų liepos įvykiai, Vilnių palietė labai skausmingai. Vilnius buvo ir iš pabūklų apšaudomas, iš bombomis iš lėktuvų apmėtytas – ir sovietų, ir vokiečių.*“⁶⁵

Mieste labai nukentėjo kai kurie strateginiai objektai (oro uostas Kirtimuose, geležinkelio stotis), inžineriniai statiniai (trys tiltai per Nerį), pramonės įmonės ir miesto infrastruktūra (dujų gamykla, vandentiekis), kultūros ir religijos institucijos (bibliotekos, mokslo centrai, bažnyčios ir sinagogos). Iš viso buvo sugriauta per 1 tūkst. pastatų. Prie miesto naikinimo prisidėjo ir Raudonoji armija, ir vermachtas.

Mūšių dėl Vilniaus metu neišvengta ir demografinių nuostolių. Miestą bombarduojant ir apšaudant, žuvo nemažai vilniečių, o ištisi namų kvartalai buvo sudeginti.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Nepublikuoti šaltiniai

Lietuvos ypatingasis archyvas. Lietuvos SSR Vilniaus miesto Lenino rajono karinis komisariatas. F. V-147, ap. 1, b. 114, 115, 116.

Centrinis gynybos ministerijos archyvas (*Центральный архив министерства обороны РФ*). F. 388, ap. 8712, b. 772. Prieiga per internetą: <<https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=136681188>>.

Publikuoti dokumentų rinkiniai

Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945, t. III: kwiecień 1943–lipiec 1944. Londyn, 1976.

Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939–1945. Dokumente des Oberkommandos des Wehrmacht. Frankfurt am Main, 1962.

Lietuvos liaudis Didžiąjame Tėvynės kare (1941–1945). Dokumentų ir medžiagos rinkinys. Vilnius, 1982.

⁶⁵ Romer, M. *Dzienniki 1939–1945*, s. 579.

Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m.: VKP(b) CK dokumentai. Vilnius, 2015.

Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВКГ: Документы и материалы 1944–1945, т. 16 (5-4). Москва, 1999.

СССР и Литва в годы Второй мировой войны, т. 2. Vilnius, 2012.

Atsiminimai

Gedvilas, Mečislovas. *Lemiamas posūkis*. Vilnius, 1975.

Ikonowicz, Mieczysław. *Pohulanka*. Warszawa, 2018.

Liepsnojantis Vilnius: liudininkų prisiminimai. Vilnius, 2014.

Los wilnianina w XX wieku. Wilno, 2002.

Römer, Michał. *Dzienniki 1939–1945*, t. 6. Warszawa, 2018.

Czyrkowski, Kazimierz. Ostatnia Gwiazdka Wigilijna – Antokol 1944 r. *Magazyn Wileński*, 2001, Nr. 5, s. 33–36.

V. D. [Vladas Drėma?] Vokiečiai sudegino Vilniaus evangelikų reformatų sinodinę biblioteką. *Tiesa*, 1944, rugsėjo 16, p. 4.

Straipsniai spaudoje

Rūtėnas, L. Mūšis dėl Vilniaus. *Tiesa*, 1944, liepa, Nr. 26–27, p. 4.

Wilno ocalone mimo zapędów niemieckich. *Prawda Wileńska*, 1944, liepos 22, p. 2.

F. S. Reorganizacja hoteli wileńskich. *Prawda Wileńska*, 24 sierpnia 1944, s. 2.

Literatūra

Bartsch, Michael, Schebesch, Hans-Fieden, Scheppelmann, Rainer. *Der Krieg im Osten 1941–1945*. Köln, 1981.

Bubnys, Arūnas. *Pasipriešinimo judėjimai Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais: lenkų pogrindis 1939–1945 m.* Vilnius, 2015.

Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. T. 8: Die Ostfront 1943/44. Der Krieg im Osten an den Nebenfronten. München, 2007.

Drėmaitė, Marija. Naujas senas Vilnius: Senamiesčio griovimas ir atstatymas 1944–1959. *Atrasti Vilnių: skiriama Vladui Drėmai*, red. G. Jankevičiūtė. Vilnius, 2010, p. 183–200.

Drėmaitė, Marija. Dingęs 1944-aisiais? Vilniaus miesto sugriovimas ir atstatymas. *Vilnius. 1944 Jano ir Janušo Bulhakų fotografijų archyvas*, red. M. Matulytė. Vilnius, 2009, p. 27–33.

Dąbrowska, Anna. Armija Krajowa walczyła o Wilno. Prieiga per internetą: <<http://polska-zbrojna.pl/home/articleshow/13090?t=Armia-Krajowa-walczylo-o-Wilno>> [žiūrėta 2023-03-12].

Jonaitytė, Vitalija. *Vilniaus karių kapinės*. Vilnius, 1971.

Katalynas, Kęstutis, Vitkūnas, Manvydas. Karių kapai Vilniuje, rasti archeologinių tyrimų metu. *Karo archyvas*, t. XXVIII, 2013, p. 345–388.

Korab-Żebryk, Roman. *Operacja Wileńska AK*. Warszawa, 1988.

Krajewski, Kazimierz. *Na straconych posterunkach. Armia Krajowa na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*. Kraków, 2015.

Kučiauskas, Karolis. Karo padarinių vertinimas Vilniaus senamiestyje 1944 m. Prieiga per internetą: <https://leidiniu.archfondas.lt/alf-05/karolis-kuciauskas-karo-padariniu-vertinimas-vilniaus-senamiestyje-1944-m>. [žiūrėta 2023-03-05].

Kučiauskas, Karolis. Profesorius Mariano Morelowskio kelias į 1944-uosius: valdžios, kolegų, vertinimai. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2015, Nr. 77–78, p. 219–240.

Lietuva 1940–1990 metais: okupuotos Lietuvos istorija. Vilnius, 2005.

Markevičienė, Jūratė. Vilniaus kultūros paveldo apsauga Lietuvos Respublikos (1939–1940), Sovietų Sąjungos okupacijos bei aneksijos pradžios (1940–1941 ir 1944–1945) ir nacistinės Vokietijos okupacijos (1941–1944) laikotarpiu. *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1939–1946*, red. A. Lapinskienė. Vilnius, 1999, p. 142–175.

Niwiński, Piotr. *Okręg Wileński AK w latach 1944–1948*. Warszawa-Kraków, 2014.

Oevermann, Joseph. *Vilnius Wilno Vilne Вильнюс Wilna, 1944: Spurensuche*. [North Charleston] 2015.

Petronis, Pranas. *Kova už Lietuvos TSR išvadavimą Didžiąjame Tėvynės kare*. Vilnius, 1984.

Petronis, Pranas. Vilniaus išvadavimas. *Mokslas ir gyvenimas*, 1974, Nr. 7, p. 1–5.

Pocevičius, Darius. *Istoriniai Vilniaus reliktai 1944–1990*, 1 d. Vilnius, 2018.

Stankeras, Petras. Mūšiai dėl Vilniaus 1944 metų vasarą. *Vilniaus*

miesto istorijos skaitiniai, red. E. Manelis, R. Samavičius. Vilnius, 2001, p. 732–735.

Stravinskienė, Vitalija. *Migracija: Rytų ir Pietryčių Lietuva 1944–1989 metais*. Vilnius, 2020.

Sutkus, Darius. 1944-ųjų liepa: „Vilniaus katilas“. *Karys*, 2013, Nr. 7, p. 3–8.

Šadžius, Henrikas. *Socialistinio Vilniaus darbininkai*. Vilnius, 1980.

Tarybų Lietuva Didžiajame Tėvynės kare. Vilnius, 1975.

Tininis, Vytautas. *Vokietijos ir jos sąjungininkų karo belaisviai Lietuvoje 1944–1949 m.* Vilnius, 2016.

Tomaszewski, Longin. *Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945*. Warszawa, 2001.

Truska, Liudas. *Tautinis atgimimas ir istorija*. Vilnius, 2012.

Verkelis, Antanas. *Kas sugriovė Vilnių*. Vilnius, 2015.

Wolkonowski, Jarosław. *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej Armiii Krajowej w latach 1939–1945*. Warszawa, 1996.

Wołkonowski, Jarosław. The Cemeteries of the Soviet Soldiers Killed in the Vilnius Region – Their Transformation after World War II and their Present State. A case Study, *Institute of National Remembrance Review*, vol 4, 2021–2022, p. 205–241.

Борьба за советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне 1941–1945. Книга вторая. Рига, 1967.

Гланц, Дэвид, Хаус, Джонатан. *Битва титанов. Как Красная армия остановила Гитлера*. Москва, 2007.

Жуков, Николай, Вильнюс освободили 13 июля, а расминировали 2 августа. *Обзор*, 16–22 07 2020, Nr. 122. Prieiga per internetą: <https://obzor.lt/news/n61922.html>”.

Įteikta 2023 m. kovo 20 d.

BATTLES FOR VILNIUS: JULY 6–13, 1944

Dr. Vitalija STRAVINSKIENĖ,
Lithuanian Institut of History

Based on the collection of documents, historiography and recollections of participants and observers at the time, the article examines the war battle for Vilnius, which occurred on the 6–13th of July, 1944, revealing the objectives and military capabilities of the Polish, USSR and German combat formations involved, and describes the dynamics of the battle and its consequences for the city and its inhabitants.

The strategic importance of Vilnius led to its transformation into a 'fortress city'. As a result, the German garrison of Vilnius (about 7,000 troops) repelled the Red Army's assaults and attacks for a significant amount of time. However, this situation had lasting negative consequences for the city and its inhabitants: the warfare in Vilnius resulted in the death of many of its inhabitants, the bombing and burning of many buildings, together with the material and cultural values they contained, etc.